

УДК 930.1: 303.446.4

Артем Петрик

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У ВИСВІТЛЕННІ АНДРІЯ ЯКОВЛІВА

Питання відносин України-Гетьманщини з Московським царством є ключовим у процесі формування української ранньомодерної держави (1648–1764 рр.). Відносини Війська Запорозького з Російською державою є фрагментарним елементом у загальному масиві історичних українсько-російських стосунків. Актуальність дослідження полягає у доцільності визначення правового статусу Війська Запорозького як суб'єкту міждержавних відносин XVII ст. у світлі гіпертрофії дискусійності правового статусу Гетьманської держави у сучасній українській, російській та європейській історіографії. Правління в Україні Івана Виговського – один із малодосліджених періодів міждержавних відносин. Даний етап є водночас проблематичним у плані визначення юридичного статусу Української держави (1657–1659 років).

Наукова розробка даної проблематики висвітлена у ряді праць, які умовно можна поділити на дві групи: до першої відносяться дослідження вітчизняних науковців; до другої – праці іноземних вчених.

Визначним спеціалістом у вивченні юридичних основ Української гетьманської держави, її правового статусу як суб'єкта міжнародних відносин, є А. Яковлів (1872–1955). Видатний правник та історик у своїй фундаментальній праці «Українсько-Московські договори 17-18 століть», аналізуючи проблему відносин з Москвою через міждержавні договори, визначає правовий статус Держави Війська Запорізького. Зокрема, ученим досліджуються договірні акти 1657–1659 років у контексті розбудови та утвердження «Гетьманської Речі Посполитої». Стаття А. Яковліва «Проекти договору Москви з гетьманом Виговським» присвячена конфліктним питанням україно-російських відносин досліджуваного періоду, зокрема, невизначеності правового статусу українських державних інституцій та їх підпорядкування. С. Наріжний у працях «Гетьманство Івана Виговського» та «Прийняття московських посланців на Україні в др. пол. XVII в.» висвітлює питання державного статусу Гетьманату та рівня взаємоприйняття й стосунків обох держав. В. Липинський у роботі «Україна на переломі 1657–1659 років» називає даний період визначальним в історії Гетьманщини, відправним пунктом змагань за відстоювання державного статусу України [4, с. 21].

Особливістю праць іноземних спеціалістів стало вивчення даного періоду через перспективу загальноєвропейської реальності того часу або в контексті відносин великих сусідів України, Речі Посполитої та Московського царства. Американський дослідник польської історії Н. Дейвіс у роботі «Життя і смерть Речі Посполитої 1569–1795» визначає період 1657–1659 років як час «розбитих сподівань» для України та Польщі через поразку державницьких амбіцій Війська Запорозького. Задоволення цих прагнень, на

думку автора, стало б запорукою існування сильної української держави, що могла стати «новим левом-захисником, як Королівства (Польщі) так і всієї Європи від османських та московських забаганок». Нездійсненність побудови такої української державної структури автор вбачає у неправильній міжнародній політиці Гетьманату, зокрема, поступливості у ході розробки міждержавних договорів з Московщиною. Польський дослідник О. Халецький у праці «Історія Східної та Центральної Європи» називає «козацьке питання» основним, життєво важливим для всіх суб'єктів міждержавних відносин у Східній Європі в середині XVII ст. Саме політичний вибір Військом Запорізьким того чи іншого зовнішнього вектору є вирішальним, формуючим стосунки усіх держав Східної Європи. Позиція Гетьманату Виговського щодо Москви стала причиною змін не лише в україно-російських відносинах, перетворень також зазнали стосунки Московського царства з іншими країнами регіону. Особлива роль гетьманського правління 1657–1659 рр. полягає у боротьбі за збереження євроцентричного напрямку в розвитку не тільки України, але й її сусідів.

Метою цієї роботи є вивчення проблемних аспектів українсько-російських відносин часів гетьманування Івана Виговського у працях Андрія Яковліва. Новизна полягає у розгляді поставленої проблеми через призму дослідження А. Яковлівим дискусійних питань вітчизняного державотворення, а саме: відносин української держави з іншим суб'єктом міжнародного права через систему міждержавних договорів.

Питання розвитку української державності нероздільно пов'язане з періодом Гетьманату. На думку А.І. Яковліва: «Нова «Річ Посполита Козацька», нова українська держава була відновлена на своїй великій етнічній території, в своїх стародавніх межах у потрібний час та потрібну мить, гетьманом Богданом Хмельницьким». Маючи революційну природу, українська державна машина утворилася в ході Визвольної війни, від початку стояла на «мілітарних основах», не була сформованою у сфері державної системності управління, фіска, міжнародних відносин тощо. Знаходячись у постійному стані війни протягом перших десяти років суверенного існування, Україна «потребувала перепочинку та могла мати його лише у союзі з сильним». Союз, виходячи з історичних реалій XVII ст. у Східній Європі, для Війська Запорозького міг бути лише у вигляді васально-суверенних відносин з сильною державою [1, с. 868]. Військо Запорозьке, маючи альтернативу обрати Москву чи Стамбул, обрала за висловом А. Яковліва: «націю ближню за вірою та далеку за суттю» [15, с. 98]. Обираючи московський напрям зовнішньої політики, уряд України і особисто Хмельницький сподівалися в першу чергу на військову підтримку Москви [13, с. 134]. Залежність від царя мала носити лише номінальний характер – «фіктивного васалітету». Договір 1654 р. став першим і основним актом, що встановив умови відносин між Військом Запорізьким та московським царем. На думку А. Яковліва, договір з Москвою в незначній мірі обмежив дипломатичну діяльність Української держави, підпорядкував

зовнішні відносини Гетьманату Москві. Гетьман мав відмовитися від дипломатичних зв'язків з Річчю Посполитою та Османською імперією, а про інші – повідомляти царю. А. Яковлів визначав договір 1654 р., як «велику перемогу» гетьманської дипломатії. «Договір зовсім не обмежував внутрішнього суверенітету Гетьманщини, не торкався її фіску, збройної міці та суду, господарства та державної системи управління, що здійснювалася гетьманом та його урядовцями самостійно і не підпорядковано Москві». Дослідник був прибічником розгляду угоди Війська Запорозького з московським царем як союзу двох рівноправних сторін – Української держави та Московського царства. На думку А. Яковліва, даний акт, що де-юре проголошував васалітет України, був фіктивним за життя Б. Хмельницького. Договір 1654 р. оголошувався «вічним», утім повинен був переукладатися з кожним наступним гетьманом знову. Зазвичай, договір мав дві частини: основний договір чи «Статті Богдана Хмельницького» та «нові статті», які пропонувалися новообраним гетьманом або царським урядом і затверджувалися царем [14, с. 576].

А. Яковлів вважав, що лише І. Виговський підписував перший варіант «статей Хмельницького», починаючи з Юрія Хмельницького гетьману до підпису пропонувався редагований у Москві варіант статей 1654 р. Нові варіанти угоди в значній мірі скорочували суверенітет Гетьманату.

Визначення статусу України за договором 1654 р. завжди викликало велику кількість протиріч між науковцями. Представники «московської» школи, такі як Розенфельд та барон Нольде, висували ідею неповної інкорпорації Війська Запорозького до Московської держави [7, с. 78]. Вони вважали, що Гетьманат отримав широку внутрішню та зовнішню автономію, проте, був підзвітним цареві. Академіки Попов та Дьяконов вважали союз України з Московією «реальною унією» на кшталт Люблінської 1569 року. На відміну від перших, професор Сергієвич висловився, що об'єднання мало лише «персональний характер». Україна, зберігаючи повний суверенітет, поєднувалася з Московщиною єдиною династією на троні (як номінально Швеція та Польща часів Сигізмунда Вази 1587–1599 рр. чи Угорщина і Польща за Людовіка Угорського в 1370–1382 рр.). Професори Коркунов та Мякотін висловлювалися за васальну залежність України зі збереженням державного суверенітету, порівнюючи договір 1654 р. з подібними домовленостями про протекторат з Картлі–Кахетією за Георгієвським трактатом 1783 року. Такі українські вчені, як М. Грушевський, М. Слабченко та Л. Окиншевич схилилися до ідеї Української васальної держави за договорами Хмельницького [9, с. 70]. Професор Лащенко висловив думку про унікальний варіант персональної унії, при якому Гетьманщина зберігає власного володаря – гетьмана, єдиним аспектом підпорядкування є визнання «морального авторитету» царя та грошова данина. В. Липинський, висловлюючи оригінальний погляд на угоду 1654 р., порівняв останню з тими договорами, які укладав Б. Хмельницький з Кримським Ханством та Польщею протягом Визвольної війни. За

В. Липинським, договір визначав «номінальний протекторат» Москви та «реальний військово-мілітарний союз рівноправних держав» [3, с. 51-54].

А. Яковлів у своїй роботі «Договір Богдана Хмельницького 1654 року», аналізуючи погляди прихильників основних течій, поглядів на статус українсько-російських угод, виділяє, як основні, три напрямки: персональної унії», васалітету і номінального протекторату. Спираючись на джерельну базу у вигляді міждержавного листування Війська Запорозького та Шведського королівства, Трансільванії й Речі Посполитої, а також українсько-московського дипломатичного листування в період 1653–1668 рр., вчений визначає статус Гетьманату як «відносини близькі до номінальної васальної залежності або протекторату. Ставши сюзереном-протектором України московський цар мав дістати від неї щорічну грошову данину, зобов'язуючись надати Війську Запорізькому військову допомогу проти Речі Посполитої». Водночас, Богдан Хмельницький «ставився до договору з царем як до звичайнісінького мілітарного союзу, що номінально скріплювався угодою про протекцію, таких договорів гетьман за 1648–1654 роки заключив з іншими державами принаймні чотири». Таким чином, А. Яковлів робить висновок, що: «у той час, коли Україна була слабшою стороною, військовий союз ... навіть в інтерпретації української сторони мав ознаки васальної залежності. З часом посилення Української держави і особливо в останній рік гетьманування Б. Хмельницького дана васальна залежність перетворюється на номінальну» [13, с. 139-140].

З приходом до влади в Гетьманаті І. Виговського умови міждержавних відносин мали бути переглянуті, при чому ініціативу у цьому висловили обидва партнери [2, с. 236-237]. В цілому, відносини між партнерами були слабо визначеними, як і статус російського царя щодо України. І Військо Запорозьке, і Московщина не завжди дотримувалися умов договору, який врешті був лише фікцією. Аж поки українські та російські інтереси не перетиналися, а йшли різними шляхами, не було вагомих причин для конфлікту. Хоча й Московщина висловлювала невдоволення самостійною зовнішньою політикою гетьмана, зокрема, у стосунках зі Швецією та Кримом. Гетьман водночас не вважав за потрібне ставити Москву до відома з приводу власних територіально-політичних претензій у Білій Русі та в Молдавському напрямку. Москва була у курсі основних напрямів дипломатичної діяльності Хмельницького, спрямованих на «встановлення дідовичної держави від Стародубу аж до Прусів» і створення союзу зі шведськими Вазами та трансільванськими Ракоці, але не робила з цього приводу для конфлікту [15, с. 109-110]. На думку А. Яковліва, що поділяв точку зору професора Елінека, Московське царство всю увагу звернуло на внутрішнє життя Війська Запорозького і прагнуло розвідати, скільки доходів й з яких джерел отримує Гетьманщина, які відносини існують між козацтвом та старшиною, яке ставлення козаків до гетьмана. Особливу увагу Москва завжди звертала на фінанси України та на встановлений договорами зв'язок між фінансами та виплатами військові «на службу». Фінансове питання

можна назвати одним з чільних у політиці Москви щодо України. З ним був пов'язаний статус московських воєвод, які мали відповідати за збирання податків до царського скарбу. Це давало можливість постійно втручатися у внутрішнє життя України. Тому Москва не тільки цікавилася фінансами України а й використовувала кожен відомість для посилення власного впливу на внутрішні українські справи [12, с. 53]. Думку А. Яковліва поділяє більшість українських вчених так званої «емігрантської школи». Після смерті Хмельницького Москва вирішила використати цю важливу подію в житті Української держави, щоб закріпити свої позиції в Україні та почати наступ на українські права та вольності. Царський уряд вислав своїх посланців до Ради у Чигирині, що відбулася 27 серпня 1657 р. Тут було обрано гетьманом Івана Виговського (на час до повноліття Юрія Хмельницького). Московський посол до Гетьманату (Матвеев), прибувши в Україну восени 1657 р., передав Виговському царську грамоту, в якій московський цар, називаючи Виговського писарем, вимагає від Війська Запорозького відправити посольство до шведського короля з вимогою замирення з Москвою. У разі відмови перших, українська армія мала рушити на шведів війною. Крім того, Матвеев вимагав від Виговського передати під царську владу низку міст Білої Русі (Бихов, Слуцьк та ін.), які «піддалися» Війську Запорозькому у 1655–1656 рр. У грамоті цар наказує Виговському зібрати до приїзду царських посадовців Ромодановського з Лопухіним (відправленим «на допомогу» козакам начебто за проханням українського посла Тетері) у Києві всіх полковників та по 5 козаків від кожного полку, також наказувалося підготувати припаси та житло для постійного перебування в Україні ще двох полків кінноти та полку піхоти «нового строю». Дана грамота збереглася до наших днів лише частково і була надрукована в IV томі «Архіву Південної та Південно-Західної Русі», при чому у виданні пояснювалося, що статейних списків було більше та вони не збереглися. Цей факт дав можливість А. Яковліву припускати, співставляючи доступний текст грамоти та написаний пізніше універсал гетьмана І. Виговського до іноземних держав (в якому останній нарікає на скорочення реєстру козацького війська до 40 тисяч та висланні царських воєвод до ряду українських міст (Ніжина, Чернігова, Переяслава та Білої Церкви), що грамота передана Матвеевим є частиною «нових статей», запропонованих Москвою гетьманові. Крім того, тон ведення міждержавного діалогу і пізніша реакція українського суспільства дає можливість зрозуміти зміст нового договору.

А. Яковлів зазначав: «Наведені документи, а саме статейний список Матвеева і пов'язаний з ним універсал Виговського до іноземних держав дають розуміння приблизного змісту «нових статей», які мали значно обмежити автономність української держави: доходів (мали контролюватися воєводами), платня війську, розміщення царських воєвод в українських містах, втручання московських чиновників в судочинство та управління». Водночас данні пункти викликали обурення Війська Запорозького. На

Корсунській раді Виговський зрікся булави, пояснюючи свої дії небажанням «поневолею бути», але делегати просили його прийняти клейноди та обіцяли підтримку всього війська в обороні суверенітету України. Саме підтримка Корсунської ради дала гетьману можливість підписати мир з турками і татарами та ратифікувати договір з шведським королем. Не прийняття першого варіанту нового договору штовхнуло московський уряд розробити новий варіант [14, с. 579-580]. А. Яковлів вважав, що саме питання затвердження гетьмана Виговського у Москві на думку царського уряду стало можливістю для шантажу та спекуляцій по відношенню до української сторони. Непевний юридичний статус Виговського, його залежність від царської волі в плані легалізації власної влади, а також наявність альтернативних «промосковських» кандидатур, зокрема, полтавського полковника Пушкаря, мало зробити гетьмана більш лояльним до нового варіанту договірних статей. Саме загроза братовбивчої війни, на думку вченого, стала головною причиною майже беззастережного прийняття гетьманом нових статей, представлених Дурново. 25 січня 1658 р. І. Виговського на раді в Переяславі втретє обрано гетьманом Війська Запорозького. Нові статті договору містили дев'ять пунктів. Головними з них були 1, 5 і 6. Перший пункт вимагав розміщення царських військових залог у ряді українських міст – Чернігові, Ніжині, Переяславі. П'ятий вимагав у козаків відмовитися від союзу зі Швецією. За словами А. Яковліва, цей пункт «містив прагнення до розриву міжнародних зв'язків України а особливо зі Швецією, хоча союз з нею направлений був проти Варшави та не проти Москви». Шостий пункт «Про передачу Москві Бихова та Чауса, що були піддалися під владу гетьмана. Цією вимогою, яка повторюватиметься і за часів наступних гетьманів, Москва бажала не допустити розширення української державної території». Решта пунктів містила вимоги до козаків готуватися до походу проти польського короля (пункт 4). Податки, що збиралися раніше до гетьманської скарбниці, такі як «подимне» та доходи з аренд, тепер в містах, де стоять російські залоги, мали йти до царського скарбу (пункт 2), пункти 3 та 7 вимагали відповідно припинити напади козацьких загонів на білоруські міста, «під рукою царської величності», та не приймати біглих кріпаків з Московщини. Пункт 8 вимагав від гетьмана особисто видачі священика «француза» Данила, що його розшукувала царська влада, звинувачуючи у фактично у протиурядовій агітації. Пункт 9 зобов'язував гетьмана в офіційному листуванні іменуватися «підданим», а в дипломатичній переписці – «підданим царської величності». Саме з цієї формальності, за виразом Яковліва, почалася «номіналізація гетьманського уряду». На його погляд, новообраний гетьман був доволі вправним дипломатом для того, щоб залишити здекларовані статті на папері. Саме пропагандистську діяльність гетьмана у часи після першого обрання А. Яковлів вважає основною у питанні підбурення українського суспільства проти першого варіанту договірних статей. Позиція гетьмана стала вирішальною і у питанні з другим варіантом, начебто прийнятим та

ратифікованим у Переяславі. Виговський фактично робить все для нівелювання договорів. Зокрема, вчений зазначає: «На запропоновані статті Виговський дав на письмі відповідь, яку скріпив власним підписом «Його царської величності Запорозького війська гетьман Іван Виговський власною рукою писав». Відповідь була така: гетьман обіцяв карати на горло тих козаків, які в городах, де будуть стояти воеводи, стануть заводити сварки та чвари, з приводу шведського короля зазначав, що послів буде відправлено після царського наказу на це, якщо не вдасться замирити зі шведами то Військо Запорозьке буде їх воювати. На польського короля будуть готувати військо, гетьман пообіцяв розіслати універсали про це по полках. Щодо воевод, то Виговський зробив таке застереження: «і постановимосьмо бути воеводам в городах Малої Росії в яких саме – при побутті в Москві доложу». Підпис «вільні піддані» зроблено помилково, більше того не буде. Отця Данила до царя гетьман вишле, якщо Данило учинить щось неподібне. І нарешті, Виговський зробив ще одне загальне застереження щодо всіх статей разом: «якось ми постановили вскорі пресветлие царського величства оглядати очи так о тих статях поговорим». Всі ці твердження, особливо останнє, власне кажучи анулювали зроблену Виговським апробацію кожної статті, ставлячи цю апробату під певну умову приїзду до Москви й повторне обговорення. Як відомо, Виговський до Москви так і не поїхав під претекстом небезпеки внутрішнього заколоту, а на початку квітня 1658 року вислав посольство у складі полковників: Богуна, Лісницького та Бережецького. Посольству було наказано вимагати, щоб з Москви вплинули на Пушкаря, Довгаля й інших для припинення «бунту». За це посольство мало іменем гетьмана погодитися на впровадження реєстру в 60 000 війська та запровадження царських воевод в шести містах, означених у другому варіанті угоди, поданої Дурново у Переяславі». Тонка політична гра, яку веде гетьман, використовуючи затягування часу та обіцянки очного вирішення договірних відносин з Московією, спрямована в першу чергу на створення умов, необхідних для реалізації власних планів перебудови українського зовнішньополітичного курсу, а саме – переорієнтація на союз з Річчю Посполитою, закріплена Гадяцькою угодою від 16 вересня 1658 року [12, с. 54-56]. На думку Андрія Івановича Яковліва, московська сторона була каталізатором тих бурхливих подій, які охопили Україну в ході громадянської війни 1658–1659 рр. Москва, протиставляючи Виговському лояльних до себе кандидатів, сподівалася зруйнувати польський напрямок спочатку потаємної, а після вересня 1658 року – явної зовнішньополітичної діяльності гетьмана. За словами Яковліва: «Домашня війна, яку спровокувала Москва своєю демагогією, розпалюванням протигетьманських настроїв, сіянням недовіри між старшиною, між городовим козацтвом та запорожцями, підтримкою Пушкаря завершилася повною перемогою Виговського, але війна ця коштувала багатьох десятків тисяч життів та великої деморалізації народу. Подібна війна могла повторитися у наступному та коштувати життя Україні, якби гетьман обрав шлях замирення з Московією та продовження

існуючих відносин. Однак гетьман вирішив іти далі та порвав з царем. У своїй декларації до держав Європи, розповівши про порушення Москвою прийнятих з Богданом Хмельницьким статей договору, Виговський ставить такі обвинувачення Москві: цар спочатку не признав вибору Виговського на гетьмана, кинув незгоду серед війська, підтримував сваволю Барабаша, Пушкаря та інших, царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорозьких послів і подавав цареві фальшиві звіти, воєвода Ромадановський вів таємні зносини з Запоріжжям та обдарував двічі Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, що була прислана з Москви, скидав самотійно полковників, настановляв нових, розсилав ворожі до гетьмана універсали й нищив міста, які були гетьманові прихильні. Закінчується декларація так: «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жадної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборонну та й удатися до сусідів з проською за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася» [15, с. 117]. Підписання Гадяцького трактату було, на думку вченого, єдиним виходом з тяжкої для України ситуації. Польща стала тим союзником, який мав з'явитися на арені протистояння та переломити хід подій на користь України. Договір з Річчю Посполитою та успіхи Виговського у боротьбі з внутрішньою опозицією призводять до зміни тактики Москви [5, с. 23-24]. Царський уряд почав розглядати можливість успішного для Гетьманату варіанту завершення боротьби. Українські вчені «Празької школи» висловлювали переконання в наявності двох варіантів договірних статей з Військом Запорозьким, на випадок перемоги чи поразки Москви у боротьбі з Виговським. А. Яковлів доводив, що Трубецькой, відправлений царем на Україну у січні 1659 р., мав наказ царя «междуусобное кровопролитие успокоить», але насправді переслідував інші цілі, а саме: дізнатися про настрої старшини, з'ясувати шанси Виговського на зібрання Генеральної ради, на якій мали бути з'ясовані усі непорозуміння з Москвою. На випадок, якщо рада відбудеться, Трубецькому наказувалося зробити закиди гетьману з приводу поступок у справі козацького реєстру, боротьби з опозицією, підняти питання недієздатності гетьманського уряду у виплаті платні війську тощо. У разі, якщо позиції Виговського як гетьмана міцні і він володіє достатньою для війни силою та підтримкою старшини, московські послы мали запропонувати варіант статей, що не містить жодних наказів чи повелінь [6, с. 111-113]. Даний варіант договору неподібний до жодного з укладених як до 1659 р. так і після. Тут визначалися максимально можливі поступки, що царський уряд міг зробити на користь Української держави. «Гетман ежели желает под високою царскою рукою в подданстве быть, на статьях которых желает договор скласть. Ежели подаст статьи короля польского (Гадяцькі пункти) примерятся к тем статьям приглядевшись к тамошнему делу, и буде в тех статьях не будет самых высоких и затейлевых статей, которые не к чести государеву имени, и на тех статьях договор учинить», – вказувалося у наказі

Трубецькому. Отже, у Москві були готові визнати умови Гадяцького договору. У разі додаткових вимог гетьмана особистого характеру – додаткові маєтності «на булаву», уряди родичам тощо – московські дипломати мали їх задовольнити. А. Яковлів виділяє такі додаткові пункти домовленостей з Виговським : 1) надання Київського воєводства, 2) батькові гетьмана, його братам та іншим полковникам – уряди, каштелянства, староства, 3) на гетьманську булаву додаткові міста. Четвертий пункт поступок був просто таки сенсаційним – на вимогу гетьмана вивести московські залоги з Києва та інших українських міст. Крім того, послы мали обіцяти від імені царя присмирити бунтівників проти гетьмана. Москва обіцяла «не йнять веры своевольникам и бунтовщикам». Додавалися інструкції на випадок, якщо гетьман почне висувати інші вимоги: «А о иных статьях, о чем учнет говорить, делать, смотря по тамошнему делу и примеряясь к прежним статьям». Таким чином, можна зробити висновок, що Москва, інструктуючи послів, фактично допускала можливість подальших поступок Україні. Виділяється ще одна особливість цих, насправді унікальних, інструкцій уряду Трубецькому. У разі прийняття статей договору на Генеральній раді, послы мали привести до присяги не тільки козаків, але й чернь, «чтобы на всем веру учинили совсеми своими сородичами и полковники, а буде мочно, на то привести, чтоб крест целовать и чернь потому что все пошатались». Це пояснювалося невпевненістю Москви у своїх позиціях в Україні. У роботі «Українсько-російські договори XVII–XVIII століть» А. Яковлів зазначав: «Максимальні уступки, пороблені в проекті договору, свідчили про те, що не зважаючи на велику кількість московського війська, висланого з Трубецьким та зібраного на Україні під проводом Ромодановського й Шереметєва, Москва боялася втратити на завсіди Україну. Виговський у цей час уже мав Гадяцький договір, польське помічне військо наближалося та ще досить було й найманого війська. При такій ситуації Москва вирішила піти тимчасово на поступки в надії, що з часом знову можна буде повернути все на свою користь». Водночас, дослідник вказує на те, що: «На всякий випадок уже й тепер у портфелі Трубецького про запас лежав інший, цілком протилежний наказ, що передбачав іншу комбінацію з новим гетьманом». У разі, якщо б позиції гетьмана виявилися не досить сильними, а гору взяли опоненти Виговського, Трубецький мав нав'язати українській стороні попередні варіанти статей договору, не вигідні Гетьманщині.

Проте, московським послам так і не вдалося здійснити вказівки царського уряду. Причиною того стало те, що гетьман остаточно обрав шлях збройної боротьби проти Москви і відмовився від будь-яких зустрічей з послами. З самого початку своєї місії Трубецькой мав проводити подвійну гру, вести консультації з Виговським та водночас підсилювати ворожу гетьману збройну опозицію. У війні російська армія зазнала нищівної поразки від гетьманських військ під Конотопом (28.06.1659) та відступила до Путивля. На думку А. Яковліва та В. Липинського, саме цей момент міг стати

переломним у ході війни. Наступальні дії гетьмана у путивльському напрямі, а надалі й московському, мали всі шанси завершитися успіхом. Наслідком такої перемоги мала б стати не лише зміна державного статусу України та ліквідація васальної залежності від Москви, а й, можливо, поява на європейській арені нової молодого мілітаристичної держави – «Річ Посполита Козацька». Однак пасивність гетьмана у ході наступного перебігу бойових дій, розпуск козацьких та татарських частин дали можливість московським воєводам перегрупувати сили та повести новий наступ на Україну. Крім того, антигетьманська опозиція розпочала активні дії в тилу. А. Яковлів визначав роль протигетьманських заколотників як чи не найважливіший фактор подальших невдач України у війні та майбутній поразці всієї політики гетьманського уряду та політичного краху Виговського: «Давши московському війську відступити до Путивля він (гетьман) нерозважливо відпустив татар та козаків, залишивши по містах лише невеликі залоги найманого війська. З цього передусім скористалися прихильники Москви. Під проводом Цицюри вони знищили залогу Виговського у Ніжині, те саме сталося по інших містах. Золотаренко повідомив про це Трубецького, а пізніше проводирі московського напрямку потягли до Путивля виправдовуватися. Там їх привели до присяги, а 4 вересня розпочався новий наступ Трубецького на Україну [10, с. 217]. У цей час Виговський від'їхав до Чигирин, скликав раду під Германівкою, на якій відчитав Гадяцький трактат і пояснив його користь для України. Але Рада не послухала гетьмана, зчинилася бійка й Виговський змушений був від'їхати. Друга Рада була скликана під Білою Церквою, тоді вже стало відомо про події на Лівобережжі і про невдачі Виговського. На цій Раді Виговського було позбавлено гетьманства, а на його місце обрано Юрія Хмельницького».

Таким чином, боротьба партії Виговського за зміну зовнішньополітичного напрямку Української держави зазнала поразки. Причинами поразки гетьмана стала в першу чергу відсутність консолідації в українському суспільстві, наявність чітко вираженої клановості «козацької шляхти» – старшини, присутність старшинських партій з діаметрально протилежною політичною орієнтацією. Одіозною була і сама постать гетьмана. Польський шляхтич, прославлений самодержавною волею Хмельницького, піднятий з ролі полоненого до найвищих посад Гетьманської України, ніколи не користувався особливою популярністю серед старшинських кіл і особливо на Запоріжжі, цьому українському каталізаторові громадянських конфліктів XVII століття. Ще за життя Богдана він підозрювався у пропольській поглядів. А отримавши булаву після смерті великого державника зробив орієнтацію на Варшаву основним вектором зовнішньополітичної діяльності. Союз з традиційним ворогом, з яким нещодавно вели кровопролитну війну на взаємознищення, загроза втрати завойованого панівного положення в державі з поверненням до своїх маєтностей старої шляхти відштовхнуло більшість старшини і козацтва від гетьмана. Союз з Кримом зробив ворожим Запоріжжя, яке й раніше на

жалувало гетьмана-«ляха» [11, с. 289]. Розкол серед старшини мав місце ще за життя Хмельницького, однак залізна воля та абсолютна влада Богдана тримала суспільство в покорі. Окрім внутрішнього, був ще й зовнішній фактор, адже відхід від Москви в односторонньому порядку не міг статися безболісно. Царська Росія не могла допустити виходу з власної орбіти впливу Війська Запорозького, тож війна між васалом та сюзереном була на горизонті протягом усього гетьманування Виговського. Дипломатична гра останнього лише відтягувала розв'язку та мала дати час гетьману зібратися з силами для великої війни. І все ж йому не вдалося підготуватися до протистояння належним чином. Причина тому – повстання на Полтавщині, очолюване Пушкарем та Барабашем. Громадянська бійня завдала нищівного удару по українському суспільству, розділила козацтво на два непримиренні табори. Саме період правління Виговського став часом трагічного поєднання внутрішньої війни з зовнішньою агресією, яке стало смертельним для гетьмана та його планів. А. Яковлів висловлює думку про те, що саме подвійна гра Москви, її пропагандистська політика призвели до утворення промосковської партії старшини, спричинило поразку України у війні 1658–1659 рр. та на довгі роки розділило молоде українське суспільство. Плани царського уряду дослідник визначає як прагнення до знищення суверенітету Війська Запорозького, бажання обмежити його державну територію та отримати контроль над внутрішнім життям Гетьманату. Військова агресія 1659 р. лише довершила роботу російської пропагандистської машини, зробила наміри Москви явними [12, с. 59].

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – К., 1996. – 1631с.
2. Грушевський М. 250 літ. Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.1. – Львів, 2002. – 592 с.
3. Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – 379с.
4. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К, 1991. – 346 с.
5. Наріжний С. «Гетьманство Івана Виговського» // Науковий збірник УВІІ у Празі. 1929. – Т. 1. – 489 с.
6. Наріжний С. «Прийняття московських посланців на Україні в др. пол. XVII в.» // Праці УВІІ. – Прага, 1934. – Т. 2. – 398с.
7. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. – Львів, 1912. – 123с.
8. Окіншевич Л. [Рец. на:] Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора, доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – с.456
9. Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М.П. Василенка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1913. – Т. 116. – 116с.
10. Север А. Русско-украинские войны. – М.2009. – 315с.
11. Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы. – М., 2004. – 479с.
12. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. – 175с.

13. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. – Нью – Йорк, 1954. – 359 с.
14. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – Т. 1. – 670с.
15. Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським // Записки НТШ. – 1933. – Т. 127. – 356 с.

The article deals with relationships between Ukraine and Tsardom of Russia in the period of reign of hetman Vyhovskiy, in the light of interstate agreements. This question is being studied under review of the works of professor Yakovliv. This range of problems is urgent in the context of problem of definition of state status of Ukraine in the concerhed period (1657–1659)